

Tərbiyə məsələləri

ƏXLAQİ-DİDAKTİK ƏSƏRLƏRİMİZ MƏNƏVİ SƏRVƏTİMİZDİR

Yaqub Babayev
filologiya elmləri doktoru

Açar sözlər: klassik irs, əxlaqi-didaktik fikirlər, təlim prosesi, mənəvi dəyərlər.

Ключевые слова: классическое наследие, морально-дидактические мысли, учебный процесс, духовные ценности.

Key words: classical heritage, moral didactic thoughts, training process, moral values.

Azərbaycanda gənc nəslin tərbiyə-sində ən önəmli yerlərdən biri klassiklərimizin bizə irs qoyub getdiyi əxlaqi-didaktik əsərlərin öyrənilməsi və onların gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Nizaminin, Füzulinin, Vaqifin, Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, Sabirin, S.Vurğunun, R.Rzanın əsərlərindəki tərbiyəvi fikirlər müəllimlərimizin köməyinə gələn ən nadir sənət nümunələridir. Belə əsərlərdən biri də orta əsr ədəbiyyatımızın incilərindən olan Marağayi Əvhədinin “Cami-cəm” adlı əxlaqi-didaktik poemasıdır.

XIII-XIV əsrlər fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əvhədəddin Əvhədi Marağayi qələmini həm lirik, həm də epik ədəbi növə sınıamışdır. Onun lirik şeirlər divanı və iki poeması “Dəhnamə” (“Məntiqül-üşşaq”), “Cami-cəm” (“Cəmşidin camı”) gəlib bizə çatmışdır.

Mənbələr şairin divanının 15 min beyt həcmində olduğunu bildirir. Divana daxil olan lirik şeirlər janra müxtəlifdir: qəsidə, qəzəl, tərkibbənd, tərcibənd, rübai və s.

Əvhədi epik poeziyamıza da layiqli töhfələr vermişdir. Dediymiz kimi onun iki poeması vardır: “Dəhnamə” və “Cami-

cəm”. Hər iki poema mənəvi formasındadır və əxlaqi-didaktik mahiyyət daşıyır.

Şair ilk epik əsəri olan “Dəhnamə”nin sonunda onun adını “Kəlamların yaxşısı olduğu”na görə “Məntiqül-üşşaq” (“Aşıqların söhbəti”) qoyduğunu söyləyir. Məsnəvinin sonunda sənətkar onun yazıldığı tarixi də əbcəd hesabla qeyd edir. Bu hicri tarixlə 706-cı ilə, miladi ilə 1306-cı ilə bərabərdir. Əsər məşhur alim Nəsirəddin Tusinin nəvəsi Xacə Ziyaəddin Yusif ibn Xacə Əsiləddinin xahişi ilə yazılmış və ona həsr edilmişdir. Əlbəttə, bu qaydalar o dövrün bütün böyük ədəbi əsərlərinə xas olan cəhətlərdən biri sayılır.

Məsnəvi kompozisiya baxımından bu əsər XIII-XVI əsrlərdə qələmə alınmış bəzi məhəbbət poemalarını xatırladır. Rəsmi-ənənəvi girişlə, yəni minacat, nət və əsərin ithaf olduğu şəxsin tərifləri ilə başlayır. Sonra əhvalat verilir. Poema on məktub üzərində qurulmuş əhvalatdan ibarət olsa da bitkin əsərdir. Süjetin daxilində qəhrəmanların, əsasən, aşıqın əhvali-ruhiyyəsini, daxili hisslərini ifadə edən qəzəllər də özünə yer tapır. Əsər kiçik xitabə ilə yekunlaşır. Burada müəllif öz fikirlərinə yekun vurur, əsərin yazıldığı tari-

xi və onun adını nəzərə çatdırır.

Əvhədinin bu poeması şərq ədəbiyyatında nisbətən gəzəri xarakter daşıyan bir süjet üzərində qurulmuşdur. Süjet bir şəxəli, bir planlıdır. Obrazların sayı da çox deyil. Mövzu məhəbbətlə bağlıdır. Məzmun konkret olaraq bir hadisə ətrafında cəmlənir. Məhəbbətdən xəbərsiz bir gənc oğlan gözəl bir qıza vurulur. Bütün səbri və ixtiyarı əldən gedir. İztiraba düşər olur. Yalnız sevdiyi cananının xəyalı və dərdi ilə yaşayır. Nəhayət, səbri tükənir və qıza məktub göndərir. Burada qasid rolunu novruz bayramında əsən bahar nəsimi oynayır. Məşuqə məktubu alıb məsələdən hali olur. O, daxilən bu işə etiraz etməsə də, zahirən özünü narazı və qəzəbli kimi göstərir. Etiraz dolu, acıqlı cavab verir. Ancaq aşiq eşq əzabı içərisində zillətə düşər olsa və məşuqun qəzəbli cavabını eşitsə də, inadkarlıq göstərir. Öz yolundan dönmür. Qıza bir-birinin ardınca sevgi dolu məktublar göndərir. Poemadakı məktubların sayı ondur. Nəhayət, öz sevgilisinin fədakarlığını və dönməzliyini görən gözəl ona razılığını bildirir, onun sevgisini qəbul edib onunla ailə həyatı qurmağa razılaşıır.

Poemada hər iki obraz müsbət səciyyə daşıyır. Aşiq həqiqi eşq yolçusu, öz məhəbbətində sabitqədəm və iradəlidir. O, eşqindəki səbat və dəyanətini sübut edir və buna görə də arzusuna çatır.

Məşuq isə ağıllı, düşüncəli və tədbirli bir gözəldir. O, oğlana tələsik, düşünüb-düşünmədən razılıq vermir. Daxilən əvvəldən bu sevgidən razı qalsa da, oğlanı yoxlamaq, onun xarakterini öyrənmək, kimliyini bilmək, eşqindəki qərarını imtahan etmək qərarına gəlir. Onu tam sınaqdan çıxardıqdan və məhəbbət yolundakı əzmkarlığına inanıldıqdan sonra razılığını bildirir.

Əsərin başlıca ideyası eşq uğrunda fədakarlıq, səbirli və tədbirli hərəkət etmək, tədbir və iradə ilə məqsədə çatmaqdır.

Poema uzun müddət, xüsusilə orta əsr

qaynaqlarında diqqətdən kənarda qalmış, bir növ unudulmuşdur. Qazi Nurullah "Məcalisül-möminin" əsərində bunun səbəbini "Dəhnamə"nin Xacə Nəsirəddin Tusinin nəvəsinə həsr edilməsi ilə əlaqələndirir. Q.Nurullaha görə, N.Tusi Hülakü xanı Bağdada hücumu və sonuncu xəlifə Mötəsimbillahı qətlə təhrik etdiyi üçün nüfuzdan düşmüşdü. Əlbəttə, bu fikir inandırıcı görünmür və şəxsi mülahizə səciyyəsi daşıyır.

M.Əvhədidən sonra İbn İmad Təqih Kirmani (? - 1373) və Ş.İ.Xətai də "Dəhnamə" mövzusunda əsər yazmışlar. Xətainin əsərinin əvvəlki poemalardan bəzi fərqli cəhətləri ilə yanaşı, ən çox diqqəti cəlb edən və bizim üçün əhəmiyyətli cəhəti odur ki, o, öz ədəbi abidəsini Azərbaycan dilində – ana dilində ərsəyə gətirmişdi.

Həm Azərbaycan epik şeiri tarixində, həm də Əvhədinin yaradıcılığında "Cami-cəm" poemasının xüsusi mövqeyi vardır. Şairi daha çox məşhurlaşdıran həmin məsnəvidir. Əvhədidən danışan müəlliflər bir qayda olaraq, ilk növbədə, diqqəti bu əsərə yönəlmişlər. D.Səmərqəndi "Cami-cəm"i nəzərdə tutaraq öz təzkirəsində yazır ki: "Elə ki əsər hazır oldu, o qədər bəyənildi ki, bir ayda 400 nüsxədən ibarət üzü köçürüldü".

"Cami-cəm" əxlaqi-didaktik poemadır. Klassik şərq ədəbiyyatında moralist poeziyanın ən qiymətli nümunələrindən sayıla bilər. Müəllif əsəri yazarkən görkəmli təriqət şairi Sənai Qəznəvinin "Hədiqət-ül həqayiq", N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi", Sədinin "Bustan" və "Gülüstən" əsərlərindən faydalanmışdır. Klassik Şərq ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrinə sadıq qalan bu istedadlı şair xəlqiliyi və humanizmi ilə Nizami irsinə daha yaxındır. Ancaq poemada bu və buna bənzər əsərlərin təsiri nə qədər hiss olunsa da, o, tam orijinal səciyyə daşıyır, yüksək ideya-məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

"Cami-cəm" həcmcə 9142 misradan

ibarətdir. Əruz vəzninin xəfif bəhrindədir. Hicri tarixlə 732, miladi ilə 1333-cü ildə qələmə alınmışdır. Əsərin sonuna yaxın müəllif hicri ilə əsərin yazıldığı tarixi qeyd edir:

*Mən buna tarixdən fal açanda bil,
Yeddi yüz otuzdu, bir də iki il.*

“Cami-cəm” süjetsiz poemadır və lirik səciyyə daşıyır. Burada əhvalat yox (əsərin içərisindəki beş-altı kiçik hekayət istisna olunmaqla), şairin kainat, həyat, insan, zaman və bunlarla əlaqəli məsələlər barədə fəlsəfi, ictimai və dini düşüncələri, fəlsəfi-poetik şərhləri öz əksini tapır. Poema həm də fəlsəfi poeziyamızın sanballı nümunələrindən sayıla bilər.

Əsər giriş, üç fəsil və sonluqdan ibarətdir. Bu mənada məsnəvi özünəməxsus kompozisiyaya malikdir.

Giriş xeyli genişdir və bir neçə yarımla sərlövhəyə ayrılır. Bunların hər birində müxtəlif məsələlərdən danışılır. Əvvəlcə ənənəvi qaydada tövhid, minacat və nət verilir. Sultan Əbu Səid Bahadır mədh edilir. Sonra vəzir Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşid vəsf edilir. Onu da deyək ki, poema elə məhz bu görkəmli və maarifpərvər vəzirə ithaf edilmişdir. Müəllif onu ağıllı, elmin və sənətin qədrini bilən, insanpərvər, ədalətli bir şəxsiyyət kimi tərifləyir, əsəri ona ithaf etdiyini xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Əvhədi girişdə öz vəziyyəti, xarakteri, güzəranının ağırlığı, möhtac içində yaşaması, ehtiyac ucundan vətəni tərk etməli olduğu, bəzi insaflı adamların ona qayğısı barədə də məlumat verir. “Kainatın həqiqəti haqqında sual” başlığı altında çoxlu sayda fəlsəfi suallar qoyulur. Suallar silsilə şəklindədir. Əvvəlcə yaradılış, onun sirri, dünya, fəleklər və bunlarla bağlı proses və hadisələr barədə suallar yer alır:

*Bu yer ki üstündə salmışan məskən
Nədir, heç özünə demisənmi sən?!
Əsli haradandır, nədir bu qayda?
Var idi, ya yoxdan o, oldu peyda?*

Heçlikdən vücuda ilkin nə gəldi?

Kim bu xəzinənin açarı oldu?

Nədən hərəkətdən qalmayıf fəlak?

Yer niyə hərəkət etmir de görək?

Bu tipli sorğular uzanır və nəhayət, insanın üzərinə gəlib çıxır:

Bəs sən özün kimsən, nəçisən, nəsən?

Kimi tanıyırsan onu bilməsən?

Bu ruhla bu ağıl, de nədir görək?

Nəfsin adı nədir? Bəs nədir ürək?

Bu qərib şəhərə sən niyə gəldin?

Burda işin nədir, ya nəyə gəldin?

Sonra suallar axirət həyatına doğru yönəlir.

Əlbəttə, belə suallar mövcudat nizamında ilkin yaradılış məqamını və səbəbini anlamaq istəyindən başlayıb, insana onun xəlf olunma səbəbinə, insana xas çeşidli xislət və keyfiyyətlərin şərəfli bir varlıq kimi ona təlqin olunma sirrinə, nəhayət, axirət həyatına qədər uzanır. “Cami-cəm”də müəllif axtardığı və bəşər övladından ötrü maraqlı olan bu çoxsaylı sorğulara orta əsrlərin elmi-fəlsəfi, dini-təriqət baxışları, öz biliyi və dünyagörüşü səviyyəsində cavab verməyə çalışır. Poemanın ümumi məzmunu və ideyası əslində burada qoyulan suallara verilən poetik-fəlsəfi şərh və bəyanlardan ibarətdir.

Əsərin adının “Cami-cəm” qoyulması da belə bir əhatəli problemlərlə əlaqəlidir. Belə ki, rəvayətə görə əfsanəvi İran hökmdarı Cəmşidin elə bir camı var idi ki, dünyadakı hər şeyi onda görmək mümkün idi. M.Əvhədi də əsərinə belə bir ad qoymaqla demək istəyir ki:

Adını “Cəmşidin camı” qoydum mən,

Varlığın əksini onda görərsən.

Hər kəs istəyirsə dünyanı görmək,

Könlü istəyəni burda görəcəkdir.

Şair girişdə vaxtilə Təbrizdə elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzi rolunu oynamış, “Rəbi-Rəşid” adlanan akademiya şəhərciyini, oradakı məscid, mədrəsə, xanəgah və s.

saray kompleksini də geniş şəkildə, həm də məhəbbətlə təsvir edir.

"Cami-cəm" in I fəslə yaradılışın başlanğıcından insanın doğulmasına qədərki mövcudat hadisə və proseslərini əhatə edir. Varlığın yaradılış nizamında və ardıcılığında Əvhədi sufizmin inanc sistemində və təsəvvürlərinə əsaslanır. Sənətkara görə, kosmoqonik düzən belə bir nizam və ardıcılıqla baş vermişdir: Əvvəli və sonu olmayan Xəliq özünü aşkar etmək və qüdrətini göstərmək üçün varlığı yaratmağa qərar verdi. Xilqət nizamında Tanrının ilk baxışından əvvəlcə əqli-külli, sonra isə nəfsi-külli yarandı. Üçüncü həmlədə nəfs şəhpər açdı. İki fərd üçüncü cövhlərlə birləşdi. Həmin üçdən üç ölçü aşkara çıxdı. Nəfs Tanrının və özünün kim olduğunu bilməkdən ötrü özünə nəzər saldı. Sonra ağıl, ardınca fəlak xəliq olundu. Çərx eşitmək və danışmaq öyrəndi. Nəhayət, səkkiz cənnət, yeddi cəhənnəm və on iki bürc qərarlaşdı. Çərx yaradılışın hikmətinə heyran olub dövr etməyə başladı, yer işıqlandı və zaman əmələ gəldi. Aləm dörd fəslə bölündü, yeddi iqlim, ardınca isə cəhətlər yarandı. Maddi dünyanın əsasını təşkil edən dörd ünsür (torpaq, od, su, hava) zühur etdi. Həyat və ölümün səbəbi olan həmin dörd ünsür üç mövludu (mədənət, nəbatat, heyvanat) əmələ gətirdi. Yaradılmış bütün bu şeylər bir-biri ilə sıx əlaqəli və vəhdətdədir. Bunlar səbəb və nəticə əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanmışlar. Yaradılış nizamı insanla yekunlaşdı. Yəni insan sonuncu məxluqdur.

Əvhədiyə görə, insan başqa yaranmışların hamısından üstün və şərəflidir. Allahın yer üzündəki xəlifəsidir. Bəşər övladı öz kimliyini sadəcə olaraq dərk edə bilmir:

*Heyif öz qədrini bilmirsən ancaq!
Yoxsa sən möhtəşəm kəssən, yaxşı bax!
Adın xələf, özün xəlifə nəsəb,
Bu ad verilməyib sənə bisəbəb
Sənsən haqq zatının adı, ünvanı.*

Qüdsün tilsimisən, özünü tanı.

Şairin fikrincə insan vücudu elə yaradılmışdır ki, dünyanın sirləri onda pünhandır. O, həm qeybi, həm də maddi aləmi özündə birləşdirir. Məskəni uca asimandır. İnsan bədəni libasa bürünmüş ilahi bir qübbədir. Xəliq bir nəqqaş kimi qələm çalanda, insanda ən gözəl xətləri nəqş etmişdir. Ümumiyyətlə, sənətkar dini hədislərdə deyilən belə bir fikirlə tam şəkildə razılaşır ki, Allah gizli bir xəzinə ikən özünü aşkara çıxarmaq və tanımaq üçün insanı yaratmaq qərarına gəlir. Lakin onu xəliq etməzdən öncə bütün qeyri mövcudatı yaradır. Deməli, varlıq və ondakı hər şeyin səbəbi insandır. Sonuncu yarananın – insanın xatirinə külli-aləm qərarlaşmışdır. Xilqətin əvvəli də, sonu da insana bağlıdır.

*Sənlə yaradılış sona yetişdi,
Sənlə yer ucalıb göyləri keçdi.
Varlıq həlqəsinin iki ucunu
Sən oldun bağlayan, bil doğrusunu.*

Sənətkar belə hesab edir ki, insan varlığı səma cisimlərinin ciddi təsiri altındadır. İnsan ana bətninə düşdüyü andan Zühəl, Müştəri, Bəhram, Günəş, Ütarid, Zöhrə, Ay kimi səma cisimləri ona təsir edir. Körpə vücudu formalaşma prosesində həm əqli-mənəvi və ruhi, həm də cismani-zahiri cəhətdən həmin kosmik cisimlərin himayəsində olur. Doqquz ay müddətində hər ay onların biri ana bətnindəki körpə vücuduna himayədarlıq edir.

Əvhədi I fəsildə təmiz nəfsin xassələri, bədən üzvlərinin hərəkət əlamətləri, bəzi eyhamlı sirlər barədə də öz dini-fəlsəfi düşüncələrini verir.

"Cami-cəm" in II fəslə həcmcə daha böyükdür və bütövlükdə əsərin yarıdan çoxunu təşkil edir. II fəsil özü iki bəddan (yarım-fəsil) ibarətdir. II fəsil insanın anadan olmasından ölənə qədərki həyatının təsviri ilə bağlıdır. Müəllifin fəslə bablara ayırması məqsədli və nizamlı xarakter daşıyır. Belə

ki, birinci babda insanın maddi yaşayış qaydalarından, dünyəvi işlərindən, ikinci babda isə bəşəri xilqətin mənəvi-əxlaqi yaşayış normalarından və axirətə hazırlıq məsələlərindən söhbət gedir.

Birinci bab dünya əhlinin yaşayışı və onun səciyyəsi barədə mülahizələrlə başlayır. Bu babda insanın maddi güzəranını, məişət həyatını necə təmin etməli, cəmiyyətdə, ailədə və fərdi şəkildə maddi yaşayış yolunda hansı mövqedən çıxış etməli olduğu haqda baxışlar sistemi öz əksini tapır. Həmin sistem padşahlara ədalət haqqında nəsihətdən, zülmün zülməti ilə əlaqəli düşüncələrdən başlayıb fərdin cəmiyyətdə, ailədə və şəxsi həyatdakı roluna qədər rəngarəng cəmiyyət hadisələrini, insana məxsus əməli işləri, fəaliyyət normalarını əhatə edir. Şaha yaxın olmaq və ona qulluq etməyin şərtləri, evin və ev əşyalarının nizama salınması, ev tikməyin qaydaları, evlənmək, övlad qazanmaq və onu tərbiyə etməyin şərtləri, tərbiyənin təsiri və özbaşına boy atmanın mənfi nəticələri və s. həmin əməli işlər və fəaliyyət normaları sırasındadır. Sənətkar bir sıra naqis və qeyri-insani keyfiyyətləri pisləyir, əksinə müsbət insani əməlləri və xarakteri isə alqışlayır. Məğrurluq, yüngüllük, lovğalıq, israfçılıq, sərxoşluq, şəraba və bəngə aludəçilik, saxta cəmərdlik, şəhvət arxasınca getmək, paxıllıq və s. pislənilir, pis qadınların əməlləri tənqid olunur, dostluqda sədaqət, vəfa, cəmərdlik, kişilik, insanlıq, düzlük, gözütoxluq, nəfsi cilovlamaq bacarığı və s. kimi nurlu insani keyfiyyətlər tərif və təlqin edilir. Ailə məsələləri, övladı necə tərbiyə edib böyütmək və həyata yönəltmək, onu natəmizlərin şərindən necə qorumaq müəllifin diqqət mərkəzində dayanır. O göstərir ki, insanın həyatda çox vacib olan altı borcu vardır:

*Altı borc vacibdir hər bir insana
Əvvəlcə borcludur o, yaradana.
Sonra da borcludur ata, anaya*

*Şaha, müəllimə, həm ənbıyaya.
Əgər bu borcları ödəsən, inan
Sən gedib Allaha yaxın olarsan.*

Sənətkar lazımlı, düz-əməlli peşə və sənət öyrənməyi həm insanın özünə, həm də cəmiyyətə gərək olan bir vasitə kimi tərifləyir. Elm öyrənməyin fəzilətindən, elm sahiblərinin və alimlərin şərəfindən danışır. Həqiqi alimləri və fəzilət sahiblərini cəmiyyətin yüksək, lazımlı zümrəsi hesab edir. Hakimlərin və məhkəmələrin vəziyyətinə, cəmiyyətdəki mövqeyinə də diqqət yetirir. Alçaq, riyakar və tamahkar məhkəmələri, fəqihləri tənqid edir. Şair bu babda səfər etməyin fayda və qayda-qanunlarından, öz dövründə şeir bazarının rəvnəqsizliyindən və kasadlığından da söhbət açır.

Poemanın II fəslinin ikinci babında dediyimiz kimi, əsas poetik-fəlsəfi şərh hədəfi insanın mənəvi-əxlaqi kamilləşmə prosesi və axirətə hazırlığının nəzəri və əməli yoludur. Daha doğrusu, bəşər övladının ruhi cəhətdən paklaşması, mənəvi cəhətdən təmizlənməsi, əxlaqi cəhətdən saflaşması və kamil insan səviyyəsinə qalxması, mülk aləmindən axirət dünyasına cəhalətdən tam qurtulmuş bir xilqət olaraq getməsidir. Çünki maddi aləm vəfasız və müvəqqətidir. Ona görə də fani olandan əbədi olana, məna aləminə, daimi olan axirət həyatına üz tutmaq lazımdır:

*Bu fani dünyadan çevir üzünü,
Məna aləminə döndər gözüünü.*

Bir məsələyə diqqət yetirmək lazım gəlir. M.Əvhədi insanın kamilləşmə prosesində getməli olduğu yolu - həqiqət yolunu yalnız islami yol, müsəlmançılığa və şəriət qaydalarına əməl etmək yolu kimi dərk və qəbul etmir. Bu yönümdə daha çox bir təsəvvüf ideoloqu, təriqətçi kimi çıxış edir. Bəşəri fərdlərin cəhalətdən xilas və kamilləşmə yolunun təriqət yolçuluğundan, müridlik, salıqlıq meydanından keçdiyini qəbul edir. Məsələlərə də məhz bu mövqedən ya-

naşır. Təlqin, təbliğat və şərhlərini də sufi baxışlarının prinsiplərinə uyğunlaşdırır.

Sənətkara görə, kamala çatmağın yolu mürşid, rəhbər axtarışından başlayır. İnsan həqiqət yoluna qədəm qoymaq üçün, ilk növbədə, özünə kamil, inanılmış, pak əmələ və xislətə malik mürşid, şeyx tapmalı və ona müridlik etməlidir. Belə bir mürşidin rəhbərliyi ilə ilk növbədə pis əməllərdən, şər işlərdən tövbə etməlidir. Çünki canda, bədəndə olan zülməti ancaq tövbə suyu ilə yumaq mümkündür:

*Tövbəylə günahdan sən olsan kənar,
Zahirin, batinin nura boyanar.*

Müridliyin ən vacib şərtlərindən biri nəfsi ram etməkdir. Çünki nəfs bəndəni maddi dünyaya bağlayan, onu şərə, bədxahlığa, zahiri və aldadıcı təmtərağa, gözəlliyə bağlayan iblisdir. Dünya məhbəsindən qurtuluşun yolu nəfsin zindanından azad olmaqdan keçir:

*Boğmasa nəfsini mürid olan kəs,
Dirilik suyuna yol tapa bilməz.
O zaman kişinin başı ucalar,
Ki nəfsinin başı aşağı olar.*

Haqqa doğru yol gedən müsafir – mürid bu yolda çətinliklərdən və sınaqlardan keçməlidir. Özünü bütünlüklə mürşidə təslim etmiş, onun buyruqlarına danışıqsız əməl etməli olan mürid lazımi mərhələdə mürşidin məsləhəti ilə xəlvətə çəkilməlidir. Aclıq, yuxusuzluq, sükut və üzlət (güşənişlik) kamal yolunda salikə rəhbərdir. Belə ki, bu dörd komponent insanın iradəsini möhkəmləndirir, nəfslə mücadilədə ona kömək edir, Haqqı və həqiqətləri dərk etməkdə yardımçı rolunu oynayır. Xəlvətdə müridin icra etməli olduğu vacib əməllərdən biri də çillə keçirməkdir. Qırx gün çillə keçirdən həqiqi salik təkəbbür, mənəmlik, qafillik, hiylə, qəzəb, şəkk, paxıllıq, kələk, kin, tamah, yalançılıq, saxtakarlıq, şəhvət, nankorluq, böhtançılıq, fitnəkarlıq, riyakarlıq və s. kimi qeyri-insani xislətlərdən təmizlənir.

Haqqa xidmət, yəni müridlik riya və hiyləyə deyil, ixlasa əsaslanmalıdır. İxlas sədaqət nurunu tapmaq, yaradanı görmək deməkdir. Sənətkar əsərdə Haqqa ibadət və xidmət adı ilə ikiüzlülük və saxtakarlıq edənləri uzun-uzadı məzəmmət edib pisləyir.

M.Əvhədi müridliyin şərtlərindən olan tərək və təcrid, zöhd, təvəkkül, səbr və təslim, şükür və s. barədə də geniş söhbət açır. Bunların mahiyyət və mənasını anlatmağa çalışır. Ağılın, canın, elmin və ürəyin mənasını sufi təlimin baxışları mövqeyindən izah edir və göstərir ki:

*Elm oyaqlıqdır, ağıl isə şam,
Nəfs, yuxu, ehtiras zülmətdir tamam.*

Şairin fikrincə, ağıl insanı idarə edən və onu pis əməllərdən çəkəndirən, həqiqət yoluna döndərən cövhər, doğru yolun pasibanıdır. İnsani vücutda ürəyin mənası və rolu isə xüsusi dəyər kəsb edir. Ürək təhqiq yolunun rəhbəri, iman nurunun məskənidir. O, canla ağılın vəhdətindən doğulmuşdur. Bütün bədən üzvlərinin hər birinin üzü müxtəlif səmtədirsə, ürəyin üzü Allaha doğrudur:

*Bədəndə hər qapı bir bazaradır
Ürəyin üzüsə ancaq yaradır.*

Təsəvvüf təlimində ən mühüm mənəvi-hissi kateqoriyalardan biri, ilahi varlığı tanıma yolunda birinci vasitə eşqdır. Ağıl nə qədər dəyərli olsa da, ilahi hikmət və həqiqətlərin dərki üçün kafi deyil. Bundan ötrü eşq lazımdır.

*Ağılla işləsən işdən qalarsan,
Eşq ardınca getsən kişi olarsan.
...Eşq səni fənaya, məhvə səsləyir,
Ağılsa məntiqə, nəhvə səsləyir.*

Məntiqə söykənən ağıl yalnız cismani aləmin dərki üçün bəs edir, mütləq və əbədi olanın dərki, keçici olandan, cismani gerçəklikdən, nəfsin çirkabından, riya xərmənindən qurtuluşun, mənanı tapmağın yolu isə həqiqi məhəbbətdir.

Əvhədi də sələfləri və müasirləri kimi var-dövlət xatirinə insan şəxsiyyətinin alçalılmasını rədd edir. O, sərvət və mənəsb üçün riyakarlıq, ikiüzlülük, paxıllıq, yaltaqlıq, böhtançılıq edən insanları pisləyir, tüfeyliləri, ziyankarları, ədalətsizləri, xalqın qanını soranları, mənasız işlərə uyuşanları tənqid edir.

Lakin qadına münasibətdə Əvhədi öz böyük sələfi Nizami ilə ayaqlaşa bilər. Sağlam ailə qurmaq, qadına hörmət və ehtiram göstərmək haqqında düzgün və maraqlı fikirlər yürüdür.

II fəsil boyunca bir neçə kiçik hekayət də verilmişdir. Həmin hekayələr irəli sürülən mülahizələri həyatı əhvalatla isbata yetirmək məqsədi güdən təmsil-dəlil rolunu oynayır.

“Cami-cəm”-in III fəslə insanın cismani ölümündən sonrakı axirət həyatına həsr olunmuşdur. Bunun üçün müəllif əvvəlcə məxluqun vədə günü, axirət əhvalatı və təbii ruh haqqında məlumat verir. Məad (axirətə qayıdış) gününün həqiqət olduğunu söyləyir, onun xassələri barədə danışır. Təbii ki, bütün bu bilgiler dini təsəvvürlərə, orta əsr elmlərinin və təriqət görüşlərinin diktə etdiyi məlumatlara söykənir. Sənətkarın fikrincə, insan bir məxluq kimi vücud, can və təbii ruh olmaqla üç ünsürdən ibarətdir. İnsan ölərkən ilahi cəvhər olan ruh bədəni tərk edir, əsl aləmə yüksəlir, əbədiyyət qazanır. Pak vücud, yaxşı əməl, kamil mənəviyyət və əxlaq sahiblərinin ruhu cənnətə, kafirlərin, imansızların ruhu isə cəhənnəmə qovuşur.

Şair bu fəsildə nəfsə yoldaş olan elmlər, cənnətin sifəti və onun mərtəbələri barədə də öz dini-fəlsəfi düşüncələrini ifadə edir.

“Cami-cəm” poeması Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidə xitab, kitabın yazılma tarixi, öz etiqadı haqqında düşüncələr və kiçik sonluqla yekunlaşır.

M.Əvhədinin bu poeması bu gün də epik poeziyamızın nadir incilərindən biri kimi öz dəyərini itirməmişdir.

Ümumiyyətlə, klassiklərimizin əsərlərində tərbiyəvi mövzuda çoxlu nümunələr vardır ki, yeri gəldikcə onların mənası açılıb, gənc nəsə çatdırılmalıdır. Bu yolla həm də gənc nəsə xalqımızın milli dəyərlərinə dair klassiklərimizin əsərlərində öz yerini tapmış adət-ənənələrimizə də dərinlən bələd ola bilərlər. Bir sıra dəyərli bədii nümunələr dərsliklərdə öz yerini tutmasa da, onlar haqqında şagirdlərdə müəyyən təsəvvür yaradılmalıdır.

Rəyçi: prof. M.Allahmanlı

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. Bakı: Elm, 2007.
2. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008.
3. Arif M. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı. Bakı, 1958.
4. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973.

Я.Бабаев

Морально-дидактические произведения наше духовное богатство Резюме

В статье говорится о морально-дидактических мыслях в одном образце классической литературы средних веков – “Джами Джем”.

Y.Babayev

Moral didactic works are our moral values Summary

The article is dedicated to the moral-didactic thoughts expressed in the work “Jami –jam” (“Jamshidin Jami”), the example of our classical heritage in the Middle Ages.